

KÉSŐ ANTIK PERISTYLIUMOS VILLÁK A DUNA-MENTI TARTOMÁNYOKBAN: TÁJ – ÉPÍTÉSZET – LELETEK

HEINRICH-TAMÁSKA ORSOLYA¹ – SZABÓ MÁTÉ² – SZABÓ MÁRTON³

Magyar Régészeti Társaság 13. évf. (2024) 1. szám, pp. 19–31. <https://doi.org/10.36245/mr.2024.1.4>

A Duna-menti tartományok, így Pannonia is meghatározó szerepet játszottak a késő római birodalmi poli-tikában. Ennek jelentőségét egyaránt megfigyelhetjük a társadalmi, katonai és gazdasági területeken, és ezeket a változásokat hordozza magában a római vidék is. A folyamatok kitűnő indikátorai Pannoniában a villagazdaságok és az ezekhez szorosan kapcsolódó ún. belső erődök. Kutatásainkban a villaépületek és villagazdaságok tájformáló hatásával, építészeti jellegével és társadalmi hatásával foglalkozunk. Elsőként bemutatjuk a három szintre épülő kutatási programunk módszertani hátterét, majd ebből kiindulva egy esettanulmány, Alsóheténypuszta példáján keresztül a kapcsolódó eredményeket.

Kulcsszavak: Pannonia, késő antikvitás, római villagazdaságok, peristylum-os villa, belső erődök, tájrégészet, késő antik társadalom, Alsóheténypuszta

BEVEZETÉS

A késő antik átalakulás a Duna-menti térségben markáns változást hozott a római villagazdaságok életében. A birodalom uralkodóit egyre gyakrabban adó határtartományok szerepének emelkedésével a hátsó birtokstruktúrája is átalakult, és jelentős villagazdaságok vagy villa jellegű gazdasági központok jöttek létre a területen. Ezek kutatásával jelenleg két projekt is foglalkozik. A „*Mutation of Architectural, Social and Landscape Space in the Mirror of Late Antique Peristyle Buildings along the Danube* (MASLAP)” projekt⁴ a késő antik peristylumos (egy közepudvar köré rendeződő épületegyüttes) épületek építészeti, társadalmi és tájrégészeti aspektusait vizsgálja a Közép- és AI-Duna-menti tartományokban, különös tekintettel Pannoniára, míg az egykori Sopianae (Pécs) környezetében kialakult késő római villa-táj kutatásával egy posztdoktori NKFI pályázat⁵ foglalkozik. A kutatási szemléletmód miatt a két projekt témakörei jól kiegészítik egymást.

A MASLAP projekt a késő antik, Kr. u. 3–7. század közé tehető időszakra vonatkozóan, három szintre bontva vizsgálja a peristylumos épületekkel rendelkező lelőhelyeket: a *makro-szint* a lelőhelyek egészére, illetve a táji környezet szerepére koncentrálnak, a *mezo-szint* a belsőudvaros épületeket építészet szociológiai szempontból vizsgálja, míg a *mikro-szint* az egyes épületek, illetve településrészek társadalmi kon-textusát elemzi a kapcsolódó leletanyag alapján. Ez a hármas perspektíva lehetővé teszi a peristylumos épületek építészeti és funkcionális (adminisztratív/reprezentatív) változásának rekonstrukcióját és a kapcsolódó társadalmi összefüggések elemzését. Ezen kívül lehetőség nyílik meghatározni az épületek helyét és feladatát az adott településen és a régió belül, különös tekintettel a topográfiai adottságokra és az infrastrukturális fejlődésre. Jelen tanulmányban betekintést nyújtunk a módszertan fentebb említett három szintjébe, majd az alsóheténypuszta lelőhely példáján keresztül szemléltetjük a kutatás perspektíváit és eredményeit.

¹ Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO) és Université de Lille; e-mail: orsolya.heinrich-tamaska@leibniz-gwzo.de

² HUN-REN BTK Régészeti Intézet; e-mail: szabo.mate@abtk.hu

³ Université de Lille; e-mail: marton.szabo@univ-lille.fr

⁴ „Az építészeti, társadalmi és táji tér változásai a késő antik peristylumos épületek tükrében a Duna mentén.” Université de Lille, I-SITE ULNE, HALMA-UMR 8164 (<https://maslap.univ-lille.fr/>). A projekt vezetői Heinrich-Tamáská Orsolya és Dominic Moreau.

⁵ Szabó Máté NKFIH PD 138585 számú pályázata, HUN-REN BTK Régészeti Intézet.

VILLÁK ÉS TÁJRÉGÉSZET: A MAKRO-SZINT

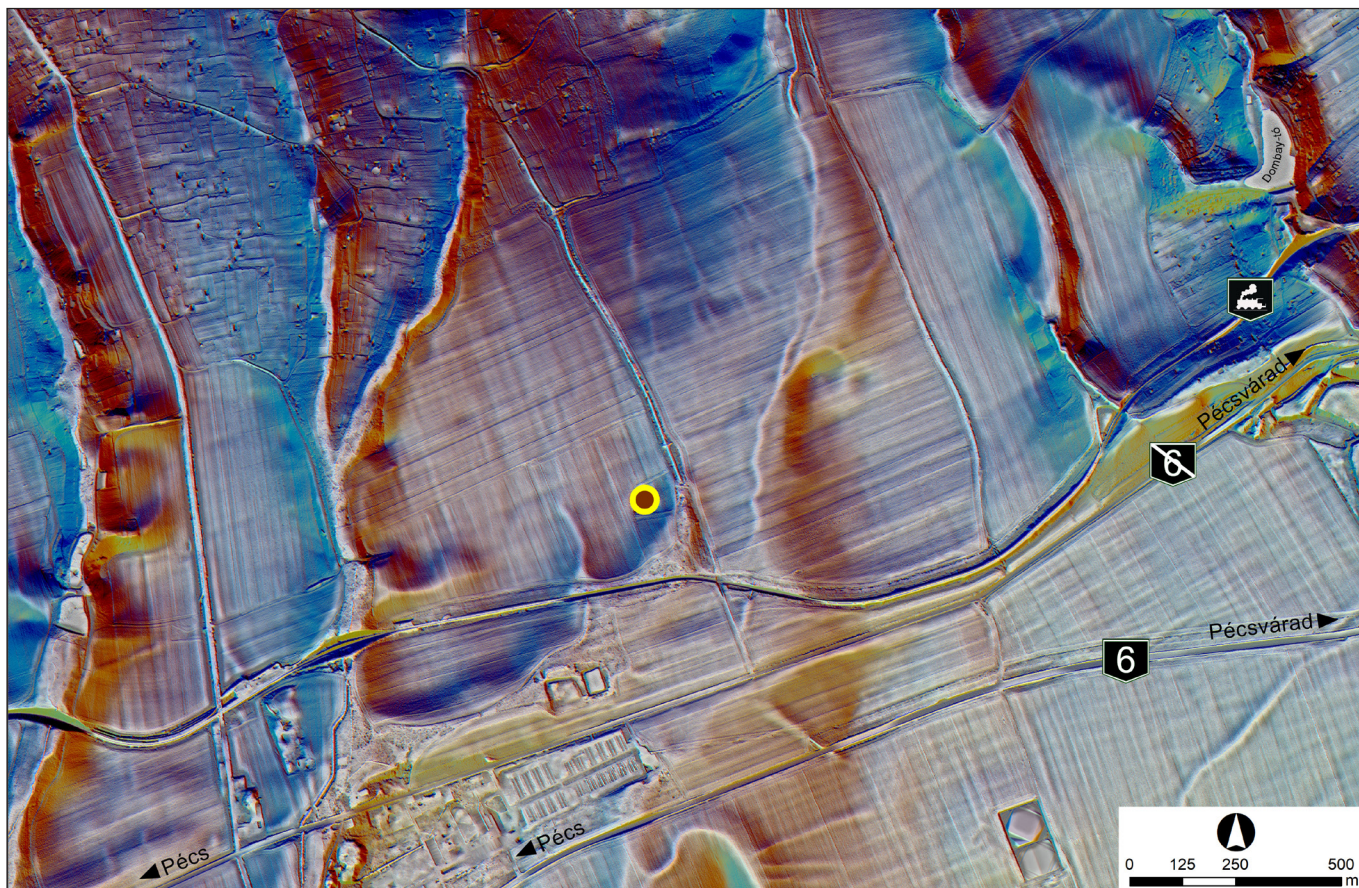
A római kori villagazdaságok magyarországi kutatásának új lendületet adtak a roncsolásmentes régészeti módszerek, amelyek segítségével a villa és annak táji, valamint gazdasági környezete összefüggéseiben vált értelmezhetővé (SZABÓ 2012). Projektjeink a tájrégészet területén találkoznak; a légirégészeti és geofizikai módszerek segítségével az épületek felmérésén túl a lelőhelyek környezeti viszonyait, a római kori tájalakítás és tájhasználat nyomait, valamint a kapcsolatrendszerüket jelző úthálózatot is vizsgáljuk. A lelőhelyek szűk határain túlmutató, táji léptékű eredmények eléréséhez mi elsősorban a légirégészeti felderítésre támaszkodhatunk, amik magnetométeres felmérésekkel és környezetregészeti vizsgálatokkal is kiegészítve az egyes jelenségek funkcióját és időrendjét is pontosíthatják (pl. NEUBAUER *et al.* 2012; DONEUS *et al.* 2018a; 2018b; KLAMMER 2018; SZABÓ 2020). Mintaterületeinken különböző kutatottsági szintű lelőhelyek találhatók. A MASLAP projekthez tartozó helyszínek, mint pl. Aszófő, Kékkút, Tokod (1. kép), Keszthely-Fenekpuszta és Alsóheténypuszta részletesebb adatokkal rendelkeznek, így az utóbbi évtizedek roncsolásmentes kutatásai jól összevethetők a korábbi és aktuális ásatások, valamint a terepi vizsgálatok eredményeivel. Sopianae térségében a kutatási szintek teljesen eltérő képét találjuk (pl. Hosszúhetény, ld. 2–3. képek), de célunk, hogy munkánkkal egységesíthető, és tájrégészeti szempontból átfogóan elemezhető eredményeket kapjunk.

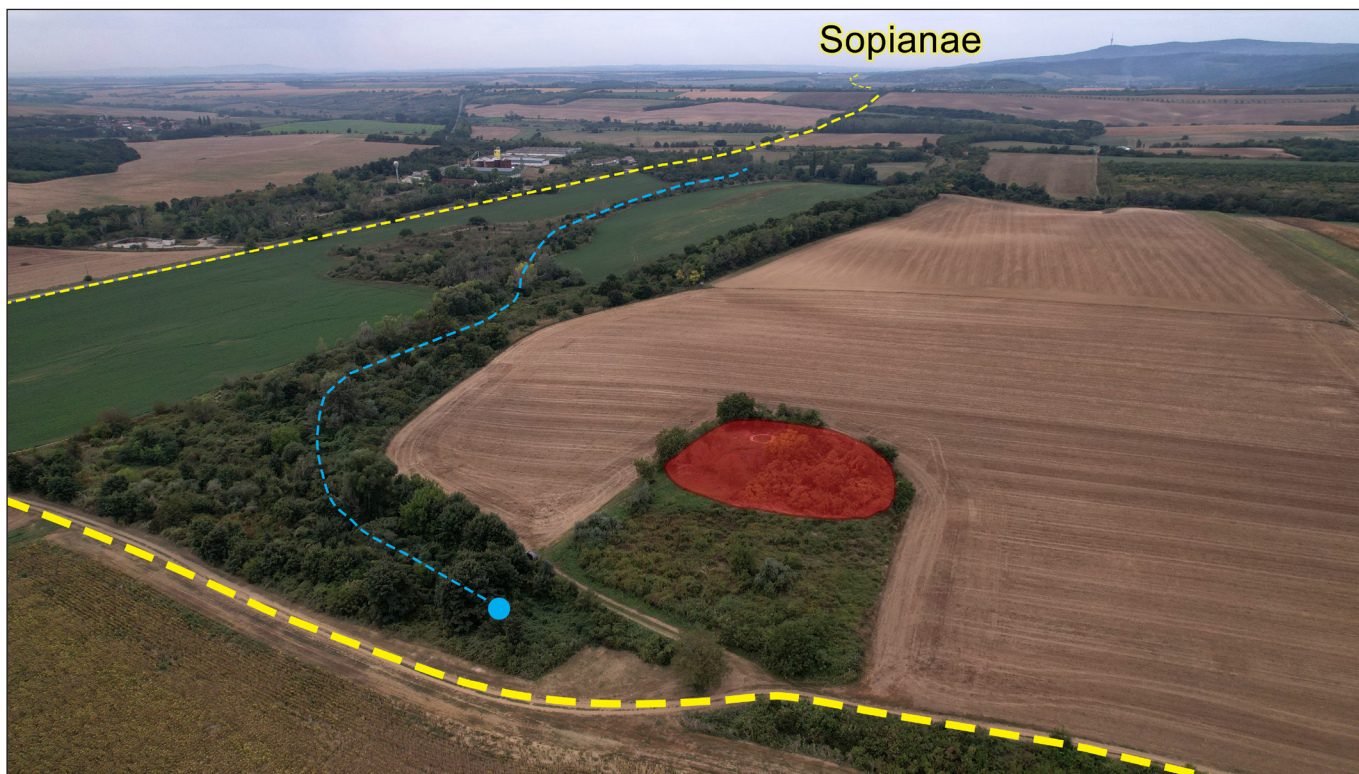
1. kép. Tokod: erőd és villa kapcsolata és táji vonatkozásai az utóbbi évek kutatásai alapján. A jelenségek háttérét a terület mikrodomborzati felmérésének többirányú árnyékhatás modellje adja (készítette: Szabó Máté)

Egy területen a villagazdaságok megléte vagy hiánya nem csupán, vagy nem elsősorban a táji adottságtól függ, hanem a természeti, társadalmi és gazdasági tényezők együttesének hatásait példázza (RIVET 1969, 169–170; ROYMANS & DERKS 2011, 3, 9). E kölcsönhatások függvényében a villagazdaságok jellege, szerepe folyamatosan változó képet mutat, az átalakulás pedig akár táji szinten is megfigyelhető (villa-domináns tájak létrejötte és megszűnése).

A késő antik átalakulás villaépítészetre gyakorolt hatását a projektjeink kutatási területe kitűnően példázza. Sopianae közigazgatási székhellyé válása a térség felemelkedését, és ezzel együtt egy villa-domináns táj kialakulását is magával hozta (SZABÓ 2015, 88). A római időszakban folyamatosan lakott térségben a tet-

2. kép. Hosszúhetény: a tájrégészeti vonatkozásokat bemutató térkép (mikrodomborzati modell Multi-HS és Local Dominance vizualizációval). A villa főépületének helyét a sárga kör jelöli, míg déli előterében az egykori és mai 6-os főút és a vasút jelölése látható (ALS adat forrása: JPM, a térképet készítette: Szabó Máté)

3. kép. Hosszúhetény: a villa környezete a levegőből, Pécs-Sopianae irányában fényképezve (sárga: utak, amelyek a római korban is léteztek; kék: forrás és patak a villa környezetében; piros: a villagazdaság főépületének helye) (készítette: Szabó Máté)

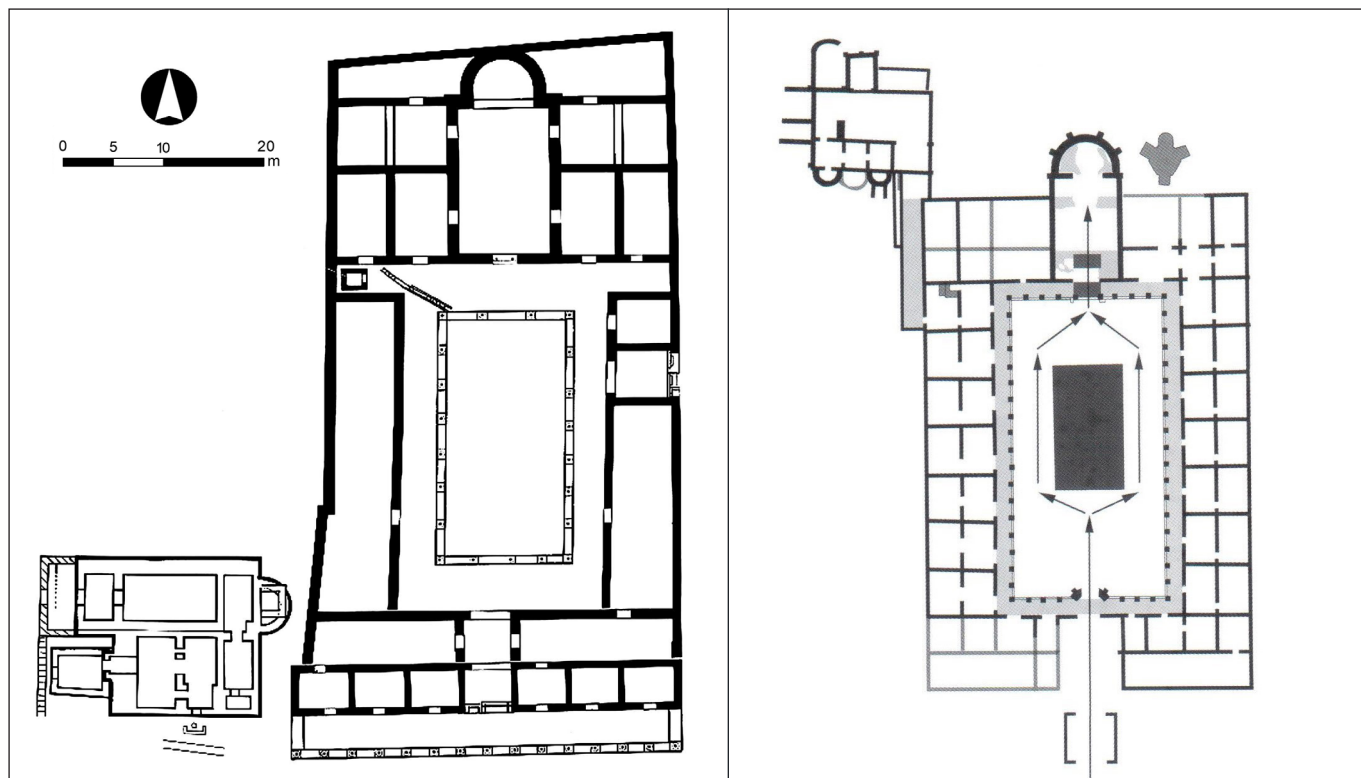
rarchia-kori (Kr. u. 293–324) közigazgatási átalakulás hatására lesz igazán szembevető a villagazdaságok fejlődése, dominanciája, vagyis létük és szerepük szoros kapcsolatban áll Sopianae prosperáló társadalmi és gazdasági szerepével. A hasonló stílusban átépített vagy újonnan létrehozott villák a gazdasági célokon túl a tartományi elit reprezentációjának is helyet adhattak (MRÁV 2021, 13, 18–19).

VILLÁK ÉS ÉPÍTÉSZET: A MEZO-SZINT

A peristylum a görög-római építészet gyakori eleme, mely egy kifelé zárt és befelé nyitott egységet képvisel. A kifejezés többnyire téglalap vagy négyzet alaprajzú ház belső nyitott udvarát, illetve kertjét jelöli. Az udvart oszlopokkal határolt félig fedett folyosó veszi körbe (EMME 2013, 230–233; ELLIS 1991; SMITH 1997, 172–195). A peristylumos villát (*domus*-t) Simon P. ELLIS (1988, 565) a római kor ideális típusaként határozta meg, és hangsúlyozta ezen épülettípus, valamint a római elit közti szoros kapcsolatot.

A késő antik korszakban a peristylumot egy apszissal záródó aulával (*aula absidata* / *basilica*) kombinálták (TEICHNER 2011, Abb. 6; ZABEHLICKY 2011, Abb. 8). A késő antik reprezentatív épületek e központi tere, az aula egyértelműen szimbolikus méretekkel rendelkezett. A hajó jellemzően többnyire kétszer olyan hosszú, mint amilyen széles, és a rövid oldalhoz apszis vagy poligonális helyiségzáródás csatlakozik. A központi apszis valamivel keskenyebb volt, mint az aula, és padlója általában valamivel magasabb, mint a hajó szintje. Az apszis szimbolikus jelentéssel bír, félköríves kupolája a trón fölé emelt *kyborion/koborion* (baldachin) – a császári kódexet követve – a Kosmokrator császár feje fölötti eget szimbolizálta. Az aulába többnyire három gazdagon díszített ajtó vezetett (ALFÖLDI 1935, 130; TREITINGER 1956, 56–58). A peristylum alaprajza ideális arra, hogy elválassa a politikai és adminisztratív (közösségi) szférát a magán- és reprezentatív (partikuláris) területtől (MEYER 1999, 118, Fig. 13). Ez a séma a késő antik korszakban városokban és vidéken, illetve polgári és katonai alapítású települések épületeinek részeként egyaránt megjelenik.

Ennek függvényében a MASLAP projekt keretében vizsgált villaépületek két nagy csoportra oszthatók. Az egyik csoport klasszikus késő antik villagazdaságokból áll. Itt elsősorban a Balaton északi partvidéke és a Balaton-felvidék lelőhelyeire koncentráltunk (pl. Kékkút, Aszófő). Ezek értékelése szorosan kapcsolódik

4. kép. Balra: Abritus: az erőd peristylumos főépülete (VII-es épület, 3. periódus, Kr. u. 6. század RADOSLAVOVA 2011, Abb. 4 nyomán); jobbra: Mediana: villa peristylummal, aulával és fűrdővel (II. periódus, Kr. u. 330–378, MILOŠEVIĆ 2011, Fig. 6.1 nyomán).

a Sopianae környéki késő római peristylumos villákhoz (pl. Hosszúhetény: THOMAS 1964; 355–365). A másik csoport az ún. késő római belső pannoniai erődökhöz köthető. Az erődök és a villabirtokok peristylummal, apszissal és aulával rendelkező főépületei számos alaprajzi hasonlóságot mutatnak, és csupán a belső díszítés arányai térnek el (HEINRICH-TAMÁSKA 2011; TÓTH 2022). De nem csak az erődökön belül, hanem azok közvetlen szomszédságában (*extra muros*) is találunk példát ilyen típusú épületekre, mint pl. Alsóheténypusztán (SZABÓ et al. 2022, 72–79) vagy Tokodon (SZABÓ 2011, 158–162).

Az Al-Duna-menti provinciákban e két csoport szintén elkülöníthető. A peristylumos villák itt is jelen vannak a dunai limes hátszági erődítményeiben, városokban, ahogy Abritus (4. kép balra) példája mutatja (DINCHEV 2008, 407–408, fig. 4; 2018, 359–367; IVANOV 1985, 68–69, Abb. 4), de a gamzigradi császári *castrum* „palota” épülete is ide sorolható (VASIĆ 1993). Egyidejűleg a klasszikus villagazdaságok főépületei is ismertek, mint pl. Mediana (4. kép jobbra), Madara vagy Gorotsvet (MULVIN 2004, 385–390).

Valamennyi itt említett épület alaprajza az ún. térkánon (*Raumkanon*) elméletével kapcsolható össze, ami a nyilvános és magánterek közti elválasztás, illetve a kettő közötti átmenet látótengelyének szabályozására épül (MEYER 1999, 118–119; EMME 2013, 229–230, Abb. 45). A központban a peristylum áll, innen lehet belépni az épületbe, illetve azt elhagyni, és ez az elosztó tér a különböző funkciójú belső helyiségek közt. Az *aula* ill. *triclinium* többnyire az előcsarnokkal szemben eső oldalon fekszik, rálátást biztosítva annak bejáratára. Erre a három fő elemből álló tengelyre épülő térkánon a társadalmi hierarchia és kapcsolatok ritmusát tükrözi.

VILLÁK ÉS LELETEK: A MIKRO-SZINT

A MASLAP-projekt mikro-szintje a pannoniai peristylumos, apszissal és aulával kibővített villák régészeti leletanyagával, az innen ismert építészeti töredékekkel (freskó, mozaik) és a feliratos emlékek vizsgálatával foglalkozik. Ezek a források a megtalálási hely, a régészeti szempontból datálható rétegek, az építési periódusok és a különböző helyiségek szerint kerülnek csoportosításra, és így lehetőség nyílik az épület valószínűsíthető szerepkörének leszűkítésére, valamint a benne található helyiségek funkcióinak meghatározására. Az elsődleges cél tehát a tárgyi maradványok kronológiai és tipológiai kiértékelése, de ezen adatok alapján az épületek egészére és helyiségeire lebontva a társadalmi kontextust is elemezzük.

A klasszikus villagazdaságokon túl, mint pl. a Mecsek hegység területéről (SZABÓ 2020), Aquincum környékéről (THOMAS 1964, 250–255; Topál 1994), a Balaton-felvidékről (THOMAS 1964, 34–49, 52–59, 118–122; BIRÓ 1974, 31, 37, 40–41; MÓCSY et al. 1990, 226, 231; PALÁGYI 2003; FIRNIGL 2012), valamint a Fertő-tó vidékéről és a Dráva-Száva környékéről (MÓCSY 2014, 169, 173, 299, 302; MULVIN 2004, 385–390; LELEKOVIC, RENDIĆ & MIOČEVIĆ 2012), a „belső erődök” főépületeire is kitérünk (HEINRICH-TAMÁSKA 2011; TÓTH 2022). Így különböző fontosabb példákat kiragadva átfogó képet szeretnénk alkotni az ezekhez a villákhoz köthető társadalmi rétegekről, katonai, illetve civil csoportokról és elitekről egyaránt. Ezek alapján új rálátást nyerhetünk az egyes villaépületek látszólag különböző, összetett – reprezentatív, kereskedelmi és/vagy adminisztratív – funkciójára. Mindemellett a lakók társadalmi helyzetéről, illetve ennek változásáról, valamint az épületek lehetséges kései, a római uralom megszűnése utáni használatáról is újabb adatokra számíthatunk.

ALSÓHETÉNYPUSZTA (ALSÓHETÉNY, ALSÓHETÉNY-SÜLLYEDTVÁR): EGY ESETTANULMÁNY HÁROM SZINTEN

Projektjeink szempontjából reprezentatív példaként tekinthetünk Alsóheténypusztára (Tolna vármegye, Kapospula-Alsóhetény), egy késő római településre a pannoniai védrendszer hátszágában és a Sopianae térségi villa-domináns táj északi határterületén. Itt egy lelőhelyen tudjuk felmérni egy pannoniai belső erőd és annak belső villaépületei, valamint egy, az erődítésen kívül fekvő villagazdaság kapcsolatát (5, 7. képek). Az utóbbi évek roncsolásmentes kutatásainak köszönhetően egyre részletesebb képet alkuhatunk nemcsak a belső erődök felépítéséről, hanem azok környezetéről és tájhasználatáról is (RUPNIK et al. 2022; HEINRICH-TAMÁSKA 2014; SZABÓ et al. 2022; HEINRICH-TAMÁSKA & SZABÓ 2019; SZABÓ 2017, 298–

310). Ezek pontos szerepe vita tárgyát képezi, mivel a létesítményekhez kapcsolódó különböző építészeti és tárgyi maradványok mind a gazdasági, mind pedig a katonai funkciókat alátámasztják; de leginkább mint katonai logisztikai központok értelmezhetők (HEINRICH-TAMÁSKA 2015; VISY 2018).

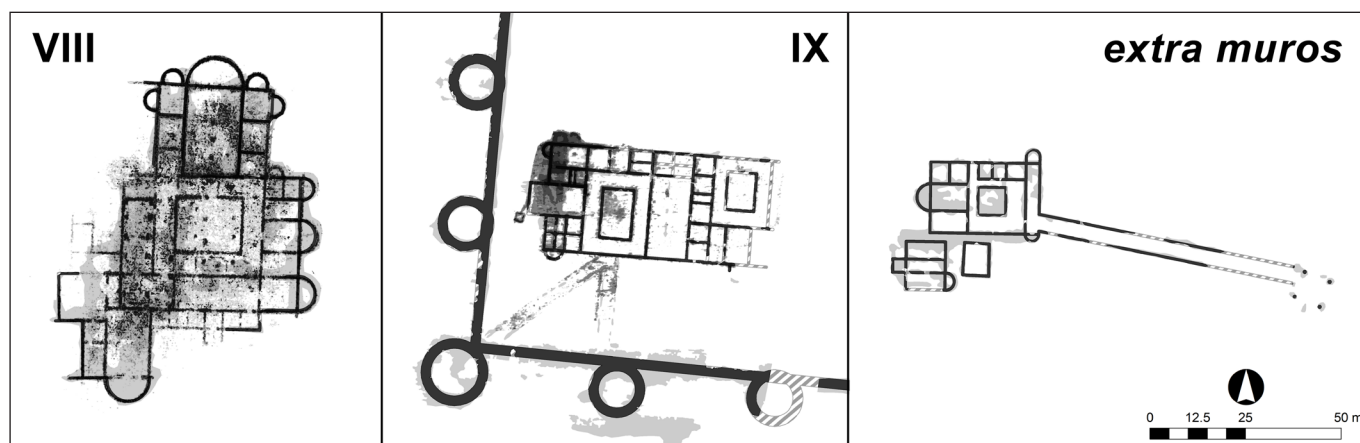
Alsóheténypusztán leginkább a tájrégészeti, makro-szinten számíthatunk új eredményekre. Az utóbbi két évtized rendszeres légirégészeti kutatása azonban nemcsak az erődített terület és környezetének ilyen irányú részletes kiértékelését tette lehetővé, hanem ideális alapot nyújtott a célirányos, a peristylumos épületekre fókuszáló (mezo-szint) geofizikai felmérésekre is. Emellett az ásatások során előkerült leletanyagot és a lelőhely viszonyrendszerét (mikro-szint) is vizsgáljuk.

Alsóheténypuszta közel négyszögletes és 20 hektár nagyságú erődjét a Kr. u. 4. század második harmada elején emelték, a kerek tornyos átépítést pedig TÓTH Endre (2009, 64–71) I. Valentinianus korára (Kr. u. 364–375) keltezi. Az erőd falon belül immár huszonegy épület nyomait ismerjük, ebből tíz épület alaprajza csak az utóbbi évek légirégészeti kutatásának köszönhetően vált ismertté (SZABÓ *et al.* 2022, Tab. 1, Abb. 18). Elhelyezkedésében meghatározó szerepet játszhattak a becsatornázható és esetleg mesterséges tóvá duzzasztható forrásvizek, amelyek mellett fürdőépületek nyomai is megtalálhatóak, valamint a dombhátak, leginkább az erőd északi felében, ahol a gazdasági épületek, gabonátárolók csoportjai fedezhetők fel.

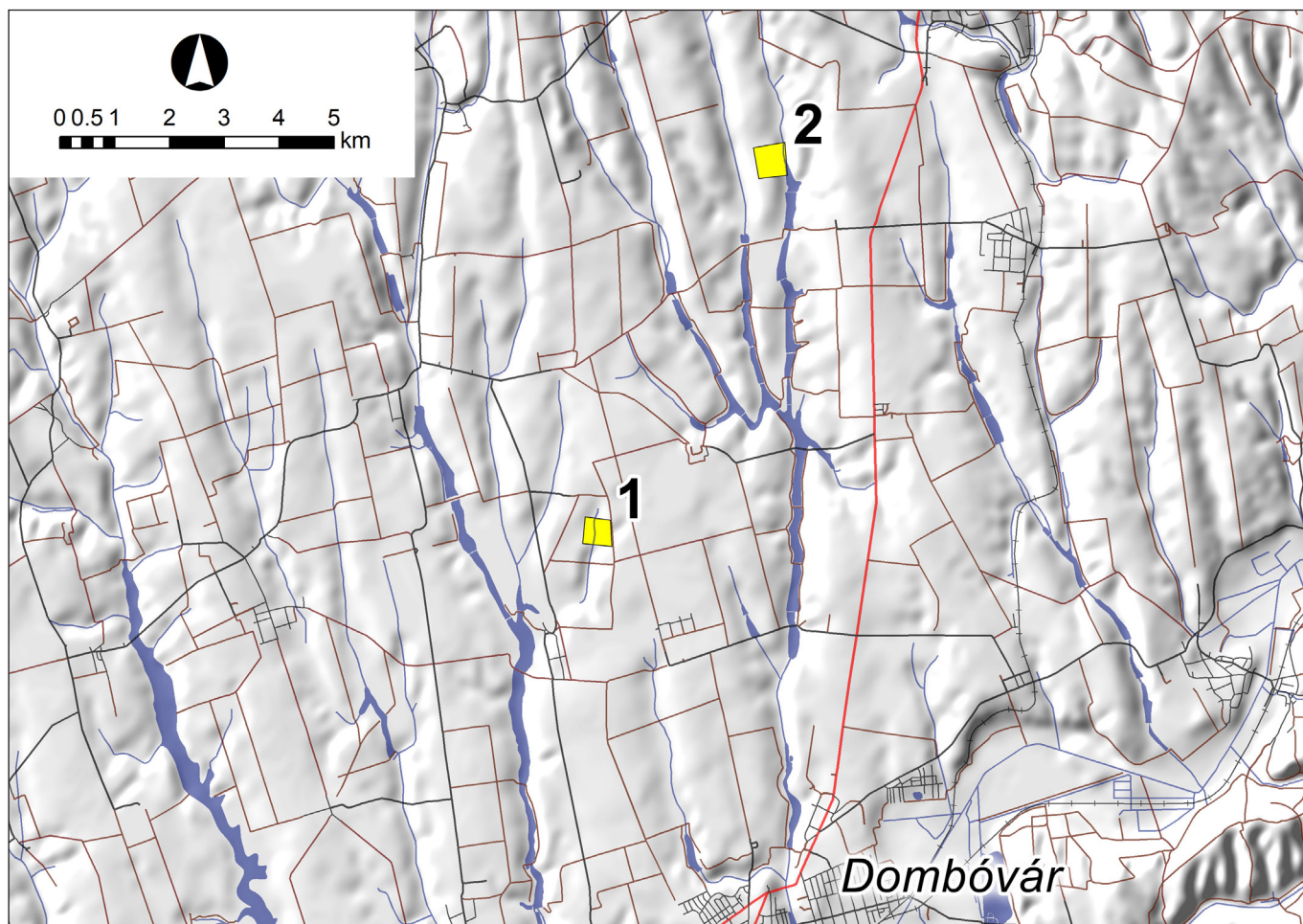
Az erődített terület déli negyedeiben a villa-szerű épületek sorakoznak; a két ásatásból is ismert, nagyméretű peristylumos épület is itt található (TÓTH 2009, 48–49). Keleten a korábban főépületnek meghatározott VIII-as épület uralja a teret (TÓTH 2022, 43–45, Abb. 5), nyugaton pedig egy hasonlóan összetett szerkezetű és nagyméretű épület (IX: SZABÓ *et al.* 2022, 91–92, Abb. 38. a–d) állt. Fekvésük szempontjából kiemelendő, hogy a VIII. számú épület az erődítésen belüli központi helyen, a patakok összefolyásával övezett kisebb kiemelkedésen fekszik, míg a IX. épület a domboldalon, folyóvizektől is távolabb kapott helyet. Mindkét épület területén talajradaros felmérést végeztünk, ami nem csak az alaprajzok pontosítását tette lehetővé, hanem felveti azt a lehetőségét is, hogy több építési fázissal kell számolnunk.

A VIII-as épület mérete és alaprajza alapján leginkább a keszthely-fenekpusztai belső erőd 25-ös épületének első fázisával mutat kapcsolatot (HEINRICH-TAMÁSKA & PRIEN 2017/18, 138–140, Abb. 10). A kevés belső díszítésre utaló nyom mellett a két épület térkánonja is hasonló: bejáratuk a déli oldalon lehetett, és innen a belső udvaron keresztül a fő látótengely észak felé az *aula apsidale*-ig vezetett. Kérdéses, hogy az alsóhetényi épület délnyugati traktusa, ahol szintén van egy aula, egy későbbi hozzáépítés eredménye-e, illetve, hogy milyen funkcióval rendelkezhetett (5. kép balra).

A IX-es épületnek két belső udvara van, egyelőre azonban itt sem világos, hogy az alaprajzban nem két vagy több fázis rejlik-e. Érdekes, hogy a nyugatabbra fekvő udvar déli oldalától — vagyis egyik bejáratától — egy-egy korridor vezet az erőd délnyugati saroktornyához és az ettől keletre fekvő első toronyhoz a déli fal mentén (5. kép középen). A jelenlegi eredmények alapján a két épület (VIII és IX) az erődítés szerkezeti képéhez és tájolásához igazodik; feltételezhető tehát, hogy azzal egyidőben emelték őket, de

5. kép Alsóheténypuszta: a peristylumos épületek alaprajzai (készítette: Szabó Máté)

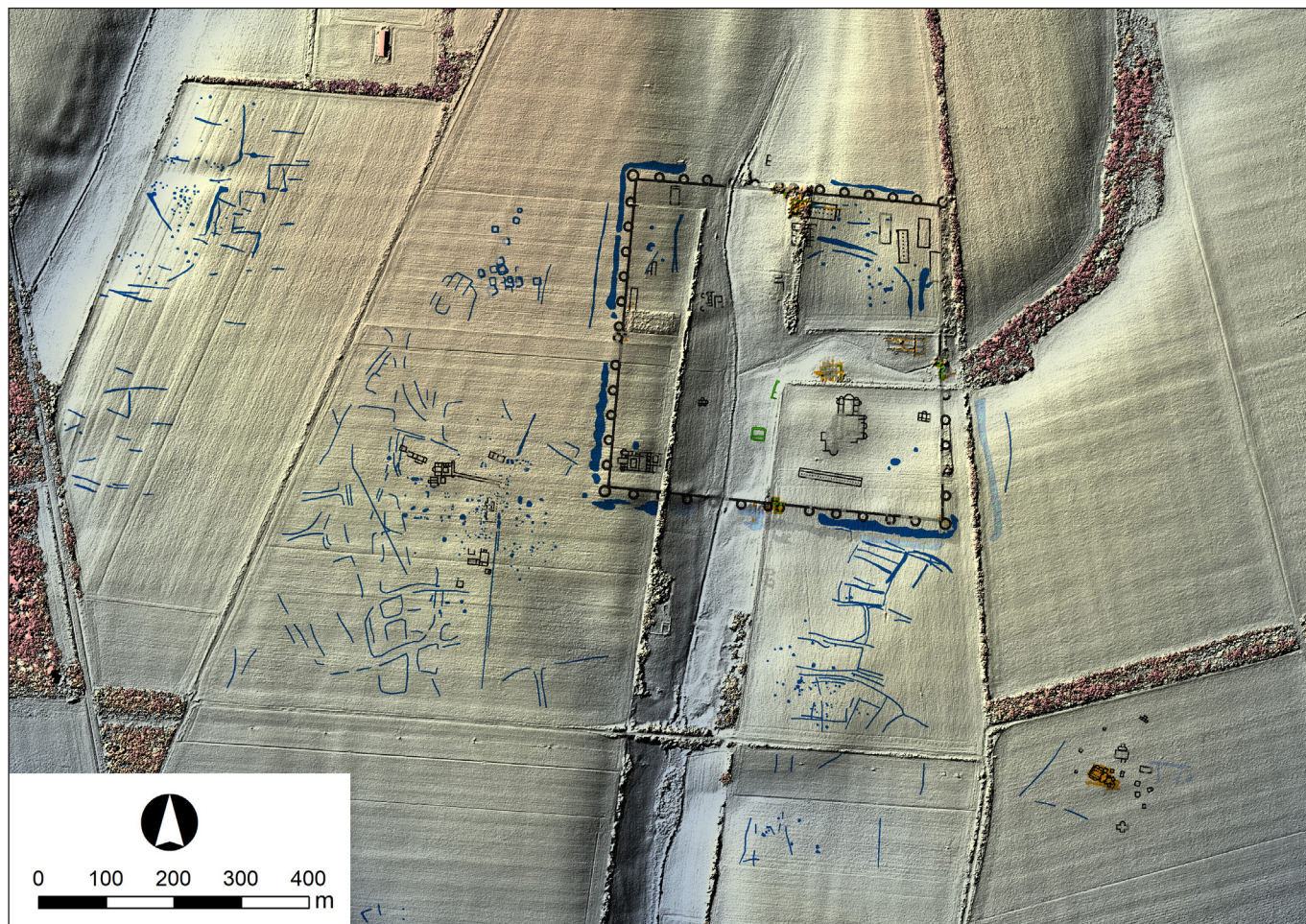

6. kép Alsóheténypuszta (1) és Szakcs-Gölösi-dűlő (2) lelőhelyek környezetének jellemző táji szerkezete és viszonyrendszere (domborzat-vízrajz-úthálózat) (készítette: Szabó Máté)

ásatási adatok hiányában relatív kronológia felállítására nincs lehetőség. A két épület fekvése alapján és a belső erődök katonai és gazdasági kettős szerepéből kiindulva felvethető az a gondolat, hogy a IX-es épület egy katonai-adminisztratív feladatokat befogadó épületként működött, a VIII-as pedig magán-reprezentatív használati összefüggésben értelmezendő. Az alsóhetényi erődítés közvetlen környezetében egy organikus, részleteiben szabálytalan mintázatú parcellarendszer és úthálózat is felfedezhető (7. kép). Habár a jelenségek képe elsőre szokatlannak hat, főbb vonalaiban ez a rendszer is a római épületekhez igazodik (elkerüli az épületeket, stb.). További adatok hiányában a jelenségek pontos viszonyrendszere és kronológiája nem ismert, de hasonló organikus struktúrák meglétére jó párhuzamokat találunk Pannonia más részein is. Böny (SZABÓ 2016, 198; 2017, 138–148, 340) vagy Halbturn (DONEUS *et al.* 2018a, 219–221) példái szerint ezek a jelenségek akár egyidősek is lehetnek az antik struktúrákkal. A fentebbiek alapján elképzelhető, hogy a halbturni kutatásokhoz hasonló „regionális” és „lokális” tájhasználati elemek (parcellák, utak, stb.) együttese vált itt megfigyelhetővé, de a kérdés tisztázása további vizsgálatokat kíván.

A légi felvételek tanúsága szerint az erődített területtől délnyugatra, az organikus parcella- és úthálózatba illesztve egy villagazdaság jellegű épületegyüttes is felbukkan, egy főépülettel, melléképületekkel és az ezeket összekötő utakkal és kolonádokkal (5. kép jobbra, 8. kép). Mivel csak roncsolásmentes felmérések és a korábbi terepbejárás adatok állnak rendelkezésünkre, a felfedezett jelenségek keltezése bizonytalan (SZABÓ *et al.* 2022, 72–79).

A főépület területe közel 30×20 méter, közepén egy négyzetes peristyliummal, nyugati részén aulával, keleti oldalán pedig egy északi és déli szélén apszissal záródó porticusszal (5. kép jobbra). Az értékelés során az anomáliák iránya alapján több csoport is elkülöníthető volt. Ebből egy az erőd nyugati falával párhuzamosan, annak árkától (*fossa*) kb. 100 méter távolságot tartva, a délnyugati sarokhoz igazodó struk-

7. kép Alsóheténypuszta: az erődített terület és környezetének eddig felderített régészeti jelenségei és tájrégészeti vonatkozásai (készítette: Szabó Máté)

túrákat mutat (SZABÓ *et al.* 2022, 72, Abb. 14). Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a Tokod-Várbereken is (1. kép), ahol a késő római erődöt nyugatra egy azzal egykorú villagazdaság nyomait sikerült lokalizálni (SZABÓ 2011, 158). E párhuzamból kiindulva feltételezhetjük Alsóheténypusztán is az erőd és az *extra muros* villaépületek részleges egyidejűségét is, de ásátások nélkül a kérdést nyitva kell hagynunk.

A belső erődök vitatott funkciója természetesen kihat arra a kérdésre is, hogy kik lakták, illetve használták az egyes épületeket, melyik társadalmi rétegekkel számolhatunk e településtípusok kapcsán. Alsóheténypusztán ilyen szempontból érdekes csoportot képeznek a kora keresztény emlékek. Tóth Endre az erődöt délkeletre egy Kr.u. 4. századi temetőt kutatva (7. kép) egy mauzóleumként értelmezett épületet is feltárt. Az ide temetkezett személyeket azonban nem csupán a feltételezett keresztény voltuk miatt különíti el az épület körül dokumentált síroktól, hanem leginkább azok hajdani magas társadalmi státuszát is hangsúlyozza. Bár a sírokban viseleti tárgy alig volt, az aranyzállal díszített textilmaradványok alapján az itt eltemetettek a helybeli elit réteghez köthetők (TÓTH 1987/88; SIPOS 1990).

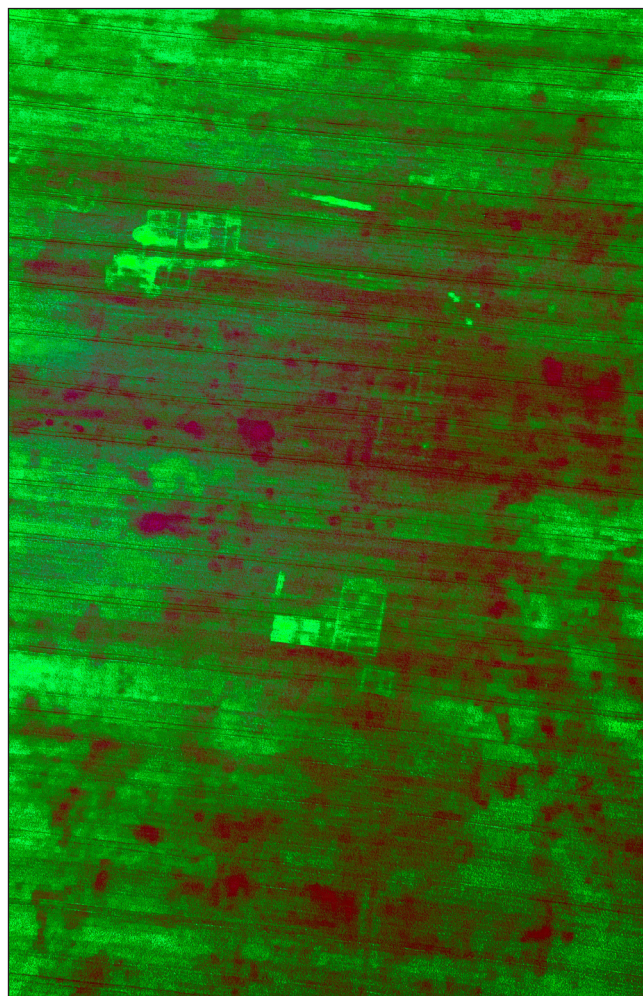
Az elit és kora kereszténység, valamint a katonaság kapcsolatát két lelet is hangsúlyozza: egy sisak orrvédő lemez és egy aranyozott bronzlemez, mindkettő krisztogrammal díszített (9. kép). Az orrvédő lemezt az erőd nyugati védműrendszerére irányuló feltárás során találták (TÓTH 1991, 39). A töredék egy többszörösen összehajtott ezüstlemez-köteg egyik eleme, amely egykor egy „Intercisa III” típusú sisak borítása lehetett (9.a kép). Ezek az ezüstlapok aranyozott bevonattal rendelkeztek (KOC SIS 2003, 521, 530). A lemez középső részén egy hátulról domborított, keret nélküli „Chi-Rho” motívum (XP) látható (KOC SIS 2003, 522).

A másik „Chi-Rho”-val díszített lemeznek sem ez előkerülési kontextusa, sem a funkciója nem tisztázott (9.b kép). Egy aranyozott bronzlemezről van szó, melynek a középső részén lévő körben szintén megfigyelhető a plasztikus kialakítású krisztogram (TÓTH 1987/88, 59; GÁSPÁR 2002, 50). Tóth Endre a

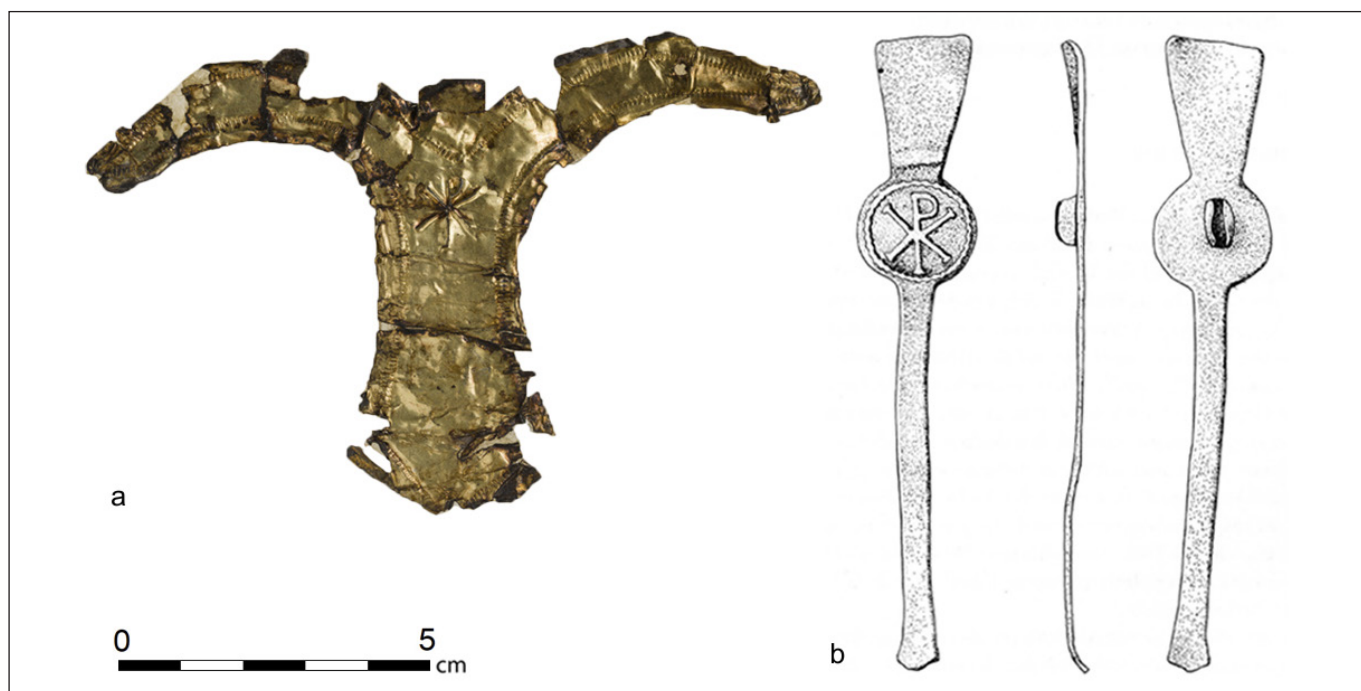
leletet eredetileg egy fibula részeként azonosította, de az is felmerült, hogy egy püspöki ruhadarab, a *pallium* részeként használták (TÓTH 1987/88, 59; GÁSPÁR 2002, 50; KOCSIS 2003, 532; TÓTH 2009, 176).

Az elmúlt évtizedekben több, a fentebb említett bronzlemezhez hasonló, krisztogrammal rendelkező töredék is előkerült (lásd pl. MIKS 2008, 456), amik azt valószínűsítik, hogy ez az alsóhetényi lemez is egy sisak részét képezte. Tipológiai szempontból is lehetővé vált az e típusú leletek egymástól való elkülönítése (MIGOTTI 1997, 6, 58; SOSZTARITS 1997, 314–315). Természetesen az sem vehető el, hogy az eredetileg sisakon viselt jelvényt később másodlagos funkcióval is felruházták (MIKS 2008, 460; KOCSIS 2003, 124; PRINS 2008, 315).

Az alsóhetényi sisakdíszes applikáció a 4. század második felére keltezhető, éppúgy, mint az orrvédő lemez (KOCSIS 2003, 534). A krisztogrammal díszített katonai sisakokat általánosan magas rangú katonai tisztviselőkhez köthetjük; a két lemez anyaga is értéküket hangsúlyozza. Viseletük nem csak az új, erős istenség védelmező funkciójával függhetett össze, hanem az egyéni hitmegvallást éppúgy jelezhette, mint a császárhoz és az uralkodó családhoz való hűséget (KOCSIS 2003, 123). Természetesen az alsóhetényi két töredéknek ilyen jelentése egyik esetben a régészeti kontextus hiánya, a másik esetben annak értelmezése alapján erősen kérdéses. A torony bejá-

8. kép Alsóheténypuszta: extra muros villa légi felvétele (fotó: Szabó Máté, 2011.06.22; PLT 39345)

9. kép Alsóheténypuszta, lelet krisztogrammal. Balra: Orrvédő lemez Krisztus-monogrammal (KOCSIS 2003, Fig. 1.1 nyomán); jobbra: aranybevonatos bronz sisakdísz (TÓTH 1987, Abb. 25 nyomán).

ratnál feltárt töredékek sokkal inkább arra utalnak, hogy a tárgyakat nemesfém-értékük miatt ásták el. Mégis, e két lelet jól illeszkedik a késő római kori Alsóheténypusztáról fentebb felvázolt képbe, hiszen a temető kapcsán éppúgy feltételezhető egy helybeli magas rangú réteg, mint a belső erőd villa-épületeit elemezve, melyek a civil elitet kiszolgáló építészeti ízlést idézik.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alföldi, A. (1935). Insignien und Tracht der römischen Kaiser. *Römische Mitteilungen* 50, 3–158.

Bíró, M. (1974). Roman Villas in Pannonia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26, 23–57.

Dinchev, V. (2008). Habitations représentatives de l'antiquité tardive découvertes dans la région du Bas Danube. In Scherrer, P. (ed.), *Domus. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen*. Akten des 3. Internat. Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien, ÖAI Sonderschriften 44. Wien, 405–416.

Dinchev, V. (2018). Town and Church in Late Antiquity. Architectural and Urbanistic Dimensions. In Vagalainski, L., Raycheva, M., Boteva, D. & Sharankov, M. (eds.), *Proceedings of the first international roman and late antique Thracian Conference 'Cities, territories and identities, Plovdiv, 3rd–7th October 2016*. Sofia, 357–370.

Doneus, N., Gugl, C., Doneus, M. & Klammer, J. (2018). Die römische Villa von Zillingtal-Kleinberg und ihre Nachbarn in Prospektion und Landschaft. In Daim, F. & Doneus, N. (Hrsg.), *Ein römisches Landgut im heutigen Zillingtal (Burgenland) und sein Umfeld*. RGZM 134, 99–183.

Doneus, N., Neubauer, W., Doneus, M. & Wallner, M. (2018). Die archäologische Landschaft von Halbtürn. Ergebnisse aus drei Jahrzehnten integrierter archäologischer Prospektion. *Archaeologica Austriaca* 102, 201–226. <https://doi.org/10.1553/archaeologia102s201>

Ellis, S. P. (1988). The End of the Roman House. *American Journal of Archaeology* 92:4, 565–576. <https://doi.org/10.2307/505251>

Ellis, S. P. (1991). Power, Architecture, and Decor. How the Late Roman Aristocrat Appeared to his Guests. In Gazda, E. K. (ed.), *Roman Art in the Private Sphere: New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula* Ann Arbor: The University of Michigan Press, 117–134. <https://doi.org/10.3998/mpub.2429402>

Emme, B. (2013). *Peristyl und Polis. Entwicklung und Funktionen öffentlicher griechischer Hofanlagen*. Urban Spaces 1, Band 1. Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110280739.309>

Firnigl, A. (2012). *Római kori villák történeti környezetének vizsgálata a Balaton-felvidéken* (Doktori disszertáció, kézirat). Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest.

Gáspár, D. (2002). *Christianity in Roman Pannonia: An evaluation of early Christian finds and sites from Hungary*. Oxford: Archaeopress. <https://doi.org/10.30861/9781841712888>

Heinrich-Tamáská, O. & Prien, R. (2017/18). Keszthely-Fenekpuszta in der Spätantike: ein Vorbericht über die deutsch-ungarischen Ausgrabungen zwischen 2009 und 2017. *Antaeus* 35–36, 119–145.

Heinrich-Tamáska, O. (2014). Research perspectives on landscape archaeology at the western end of Lake Balaton in the first Millennium. In Heinrich-Tamáska, O. & Straub, P. (eds.), *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende. People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Westf.: VML Verlag, 403–428.

Heinrich-Tamáska, O. & Szabó, M. (2019). Late Antique fortifications in Pannonia: a landscape archaeological approach. In Farkas, I. G., Neményi, R. & Szabó, M. (eds.), *Visy 75. Artificem commendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy*. CLIR Research Centre, 208–231.

Heinrich-Tamáska, O. (2011). Überlegungen zu den „Hauptgebäuden“ der pannonischen Innenbefestigungen im Kontext spätrömischer Villenarchitektur. In Bülow von, G. & Zabezhlicky, H. (eds.), *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großwillen im Donau-Balkan-Raum*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 15. Frankfurt/M.: RGK, 233–245.

Heinrich-Tamáska, O. (2015). Inner fortifications and the Late Roman Defensive System in Pannonia (4th/5th c. AD) – some remarks. In Vagalanski, L. & Charankov, N. (eds.), *LIMES XXII. Proceedings of the 22nd Congress of Roman Frontier Studies Ruse. Bulgaria, September 2012*. Sofia, 119–125.

Ivanov, T. (1985). Das Peristylhaus in Mösien und Thrakien. *Eirene. Studia Graeca et Latina* 22, 61–69.

Klammer, J. (2018). Archäologische Prospektion auf Basis von Fernerkundungsdaten: Erfahrungen und Ergebnisse einer systematischen Aufnahme im Nord und Mittelburgenland. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 71:1, 54–61.

Kocsis, L. (2003). A new Late Roman helmet from Hetény in the Hungarian National Museum. *Libelli archaeologici* Ser. nov. 1, 521–552.

Kocsis, L. (2013). A new piece with a Chi-Rho from the Roman Collection of the Hungarian National Museum. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64:1, 113–129. <https://doi.org/10.1556/AArch.64.2013.1.5>

Leleković, T. & Rendić-Miočević, A. (2012). Rural Settlements. In Migotti, B. (ed.), *The archaeology of Roman southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. BAR International Series 2393, Oxford: Archaeopress, 279–311.

Meyer, K. E. (1999). Axial peristyle houses in the western empire. *Journal of Roman Archaeology* 12, 101–121. <https://doi.org/10.1017/S1047759400017943>

Migotti, B. (1997). *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia, Northern Croatia: a catalogue of finds and sites*. BAR International Series 684, Oxford: Archaeopress.

Miks, C. (2008). Spätromische Kammhelme mit hoher Kammscheibe. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 55, 449–482.

Mócsy, A. (1974). *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London, Boston.

Mócsy, A., Fitz, J. & Barkóczi, L. (1990). *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Mráv, Zs. (2021). Egy késő római luxusvilla Nagyharsányban, a Szársomlyó lábánál. A late Roman luxury villa in Nagyharsány, at the feet of the Szársomlyó mountain. *Magyar Régészet* 10:1, 11–21. <https://doi.org/10.36245/mr.2021.1.2>
- Mulvin, L. (2004). Late Roman Villa Plans: the Danube-Balkan Region. In Bowden, W. & Lavan-Machado, C. (eds.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*. Late Antique Archaeology, Band: 2. Leiden – Boston, 377–410. https://doi.org/10.1163/9789047413424_015
- Neubauer, W., Doneus, M. & Trinks, I. (2012). Advancing the documentation of buried archaeological landscapes. *International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, 39:B5, 547–552. <https://doi.org/10.5194/isprsarchives-xxxix-b5-547-2012>
- Palágyi, S. (2003). Római kori villák a Balatontólészakra. In Visy Zs. (ed.), *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Teleki László Alapítvány, 238–241.
- Prins, J. (2003). The ‘fortune’ of a late Roman officer. *Bonner Jahrbücher* 200.2000, 309–328. <https://doi.org/10.11588/bjb.2000.0.62198>
- Rivet, A. L. F. (1969). *The Roman Villa in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Roymans, N. & Derks, T. (2011). Studying Roman villa landscapes in the 21st century. A multi-dimensional approach. In Roymans, N. & Derks, T. (eds.), *Villa landscapes in the Roman North*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1–44. <https://doi.org/10.1017/9789048514830.002>
- Rupnik, L., Czajlik, Z. & Bödöcs, A. (2022). Angaben zu luftbildarchäologischen Forschungen in und um die spätantike Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta. In Heinrich-Tamáska O. (Hrsg.), *Castra et villae in der Spätantike: Fallbeispiele von Pannonien bis zum Schwarzen Meer*. Castellum Pannonicum Pelsonense 8. Leipzig–Budapest–Keszthely–Rahden/Westf.: VML Verlag, 55–124.
- Sipos, E. (1990). Heténypusztai római kori textilek vizsgálata. *Textil- és Ruhaipari Múzeum Évkönyve* 7, 9–13.
- Smith, J. T. (1997). *Roman villas. A study in social structure*. London.
- Sosztarits, O. (1998). Altchristliche Kleidungsnaegel aus Savaria. *Specimina Nova* 12, 311–317.
- Szabó, M. (2011). Régészeti kutatások a ripa panonica polgári településein / Archaeological Research on the civilian settlements of the ripa panonica. In Visy Zs., Szabó M., Lóki R. & Priskin A. (eds.), *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között / The Danube Limes project archaeological research between 2008-2011*, (PTE) Pécs, 158–162.
- Szabó, M. (2012). Nem romboló régészeti módszerek alkalmazása a pannoniai villakutatásban (Non-invasive methods in the research of Pannonian villas). *Magyar Régészet* 1:3, 1–6.
- Szabó, M. (2015). Baranyai villák légifelvételeken. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 53, 87–114.
- Szabó, M. (2020). Római kori villagazdaságok légirégészeti kutatása Magyarországon. *Archaeológiai Értesítő* 145, 207–235. <https://doi.org/10.1556/0208.2020.00011>

- Szabó, M. (2016). *Régészet madártávlatból. Fejezetek a Pécsi Légirégészeti Téka 20 éves történetéből*. Budapest: Archaeolingua.
- Szabó, M. (2017). *Roncsolásmentes régészeti módszerek alkalmazása a római kori vidéki települések régészetében Magyarországon*. Doktori disszertáció, kézirat. PTE BTK TTI, Pécs.
- Szabó, M., Heinrich-Tamáska, O., Tóth, E., Rasmussen, K., Braun, Á. & Pető, Á. (2022). Landschaftsarchäologische Forschungen in Alsóheténypuszta (Ungarn): eine spätantike Befestigung und ihre Umgebung. In Heinrich-Tamáska O. (Hrsg.), *Castra et villae in der Spätantike: Fallbeispiele von Pannonien bis zum Schwarzen Meer*. Castellum Pannonicum Pelsonense 8. Leipzig–Budapest–Keszthely–Rahden/Westf.: VML Verlag, 125–150.
- Teichner, F. (2011). Spätantike Großvillen und Residenzen auf der Iberischen Halbinsel. In Bülow von, G. & Zabehlicky, H. (eds.), *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 15. Frankfurt/M.: RGK, 293–308.
- Thomas, E. (1964). *Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte*. Budapest.
- Topál, J. (1994). Die römische Villa von Szentendre. *Balácai Közlemények* 3, 321–336.
- Tóth E., Mráv, Zs. & Kriston-Vízi, J. (2009). Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári erődök kutatásának eredményei. *Helytörténeti sorozat* 9, Dombóvár.
- Tóth, E. (1987/88). Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények, vitás kérdések. *Archaeológiai Értesítő* 114, 22–61.
- Tóth, E. (1991). Kapospula–Alsóhetény (Tolna m.). Az 1991. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 45, 39–40.
- Tóth, E. (2022). Zu den Hauptgebäuden der spätantike Befestigungen von Ságvár, Alsóheténypuszta und Tác. In Heinrich-Tamáska O. (Hrsg.), *Castra et villae in der Spätantike: Fallbeispiele von Pannonien bis zum Schwarzen Meer*. Castellum Pannonicum Pelsonense 8. Leipzig–Budapest–Keszthely–Rahden/Westf.: VML-Verlag, 37–53.
- Treitinger, O. (1956). *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Vasić, V. (1993). Felix Romuliana –Galerius' s Palace at Gamzigrad. *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*. Belgrad: Serbian Academy of Sciences and Arts, 128–139.
- Visy, Zs. (2018). Some Considerations on the Late Roman Fortifications of Inner Pannonia. In Sommer, S. & Matešić, S. (Hrsg.), *Limes XXIII. Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies*. Akten des 23. Internationalen Limeskongresses in Ingolstadt 2015. Beiträge zum Welterbe Limes. Sonderband 4/I, Mainz, 437–443.
- Zabehlicky, H. (2011). Die Villa von Bruckneudorf – Palast oder Großvilla? In von Bülow, G. & Zabehlicky, H. (eds.), *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 15. Frankfurt/M.: RGK 89–97.